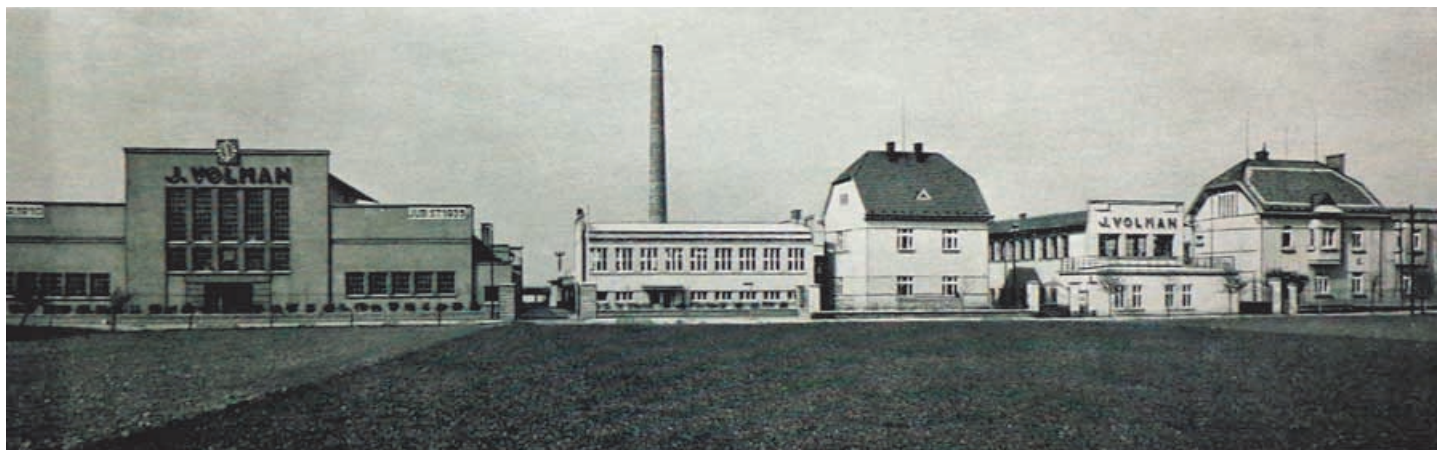

J. Volman, továrna na obráběcí stroje v Čelákovících – dobrý příklad špatné památkové praxe

Květa JORDÁNOVÁ

ANOTACE: Článek se zabývá historickým a stavebně-technickým vývojem firmy J. Volman, továrna na obráběcí stroje v Čelákovících. Na základě informací získaných při terénním a archivním průzkumu firmu hodnotí v kontextu s historickým vývojem oborového strojírenství na našem území a upozorňuje na výjimečnost souboru staveb, dochovaných detailů i tradici ve vývoji konstrukce obráběcích strojů, která v Čelákovících přetrvávala do současné doby. Areál podniku je zároveň dosud „živou“ upomínkou na absenci zájmu památkové péče o tento stavební fond a ukázkou nevhodného přístupu odborné veřejnosti k činným výrobním objektům.

1

Ačkoliv zájem o industriální architekturu především u laické veřejnosti vzrůstá, roste počet konverzí výrobních objektů a památky technického charakteru jsou nedílnou součástí kulturního dědictví, strojírna stojí mimo toto dění. Rostlé areály strojíren zřejmě nevyvolávají u laické ani odborné veřejnosti stejné pohnutky jako štíhlé věže vodojemů, romantizující fasády pivovarů či syrové provozy vysokých pecí čnící z uzlů potrubí. Atraktivní jsou v převážné většině ty průmyslové objekty, u nichž se jejich účel (funkce) projevuje i navenek a stává se pro ně něčím typickým, snadno definovatelným, a díky tomu i „blízkým“. Strojírny tuto predispozici ke vzbuzení zájmu a poskytnutí primárních informací o tom, co se děje uvnitř, postrádají. Pro lití, kování, obrábění a finální montáž těžkých strojů je ze stavebně-technického hlediska plně dostačující jednopodlažní hala s vysokou nosností, dobrou světlostí a dostatečným odvětráváním. Právě ona „fádní“ halová výstavba je ale stěžejním typovým prvkem celého strojírenství (montážní haly, mechanické dílny, expedice, zkušebny) a především interiéry montážních hal byly v minulosti výstavními prostory podniků (velké

rozpony nosných konstrukcí, jejich řešení a zdobné provedení, způsob vedení přirozeného osvětlení, zavěšení transmisí atd.). Neatraktivita strojíren pro veřejnost (odbornou nevýjimaje) pak paradoxně spočívá také ve faktu, že strojírenství je do dnešní doby v České republice jedním z mála živých výrobních odvětví. Historická jádra podniků se v průběhu let a modernizací ocitla v nitru rostlé zástavby a jsou bez patřičných povolení ke vstupu nepřístupná. Působivé interiéry hal zůstávají pro běžného návštěvníka lokality i industriálního nadšence „neviditelné“, a tedy nezajímavé...

Z hlediska dochovaných objektů oborového strojírenství je mimořádně zajímavou lokalitou Středočeský kraj. Z mnoha podniků lze jmenovat např. strojírnu Jawa v Týnci nad Sázavou specializovanou na výrobu motocyklů, zbrojovku Sallier&Bellot ve Vlašimi, bývalou Továrnu na stroje a slévárnu Ing. Vltavského v Rakovníku, specializovanou na výrobu hydraulických lisů, nebo ČKD Kolín. Doslova fenomén mezi českými strojírnami obráběcích strojů vybudoval v průběhu několika desetiletí v Čelákovících a Žebráku podnikatel Josef Volman. Ačkoliv světoznámá firma J. Volman, strojír-

Obr. 1. Čelákovice (okres Praha-východ), J. Volman, Továrna na obráběcí stroje, pohled na areál v roce 1939. Zdroj: Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 17A, 1910–1940 J. Volman, Wergzeugmaschinenfabrik in Tschelakowitz bei Prag.

na obráběcích strojů, specializovaná na výrobu soustruhů, frézek, vrtaček a příslušných nástrojů výše uvedené „předpoklady“ k nezájmu veřejnosti postrádá, je zřejmě jako mnoho dalších strojíren na našem území neodkladně odsouzena k přestavbě (modernizaci) či částečné demolici za přihlížení památkové péče.

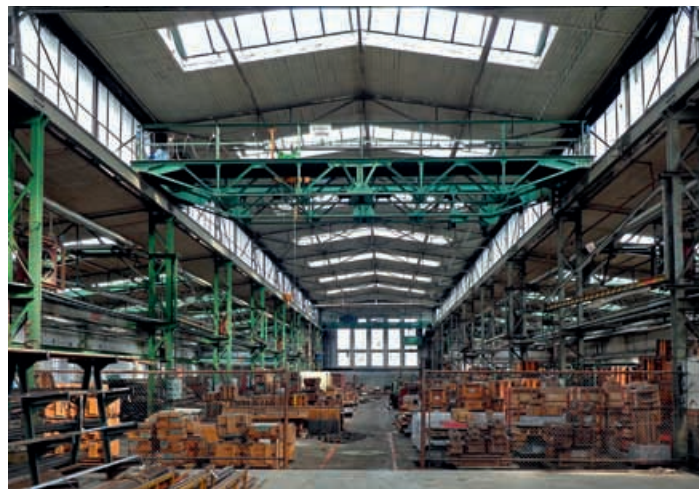
„Bohaté technické i obchodní zkušenosti, americký podnikatelský duch, osobní talent a odpovědnost“¹ byly v roce 1910 dle Josefa Volma-

■ Poznámky

1 Státní oblastní archiv v Praze, fond J. Volman, továrna na obráběcí stroje v Čelákovících, k. č. 9, i. č. 17A, 1910 až 1940 J. Volman, Wergzeugmaschinenfabrik in Tschelakowitz bei Prag.

2

3

na hlavní devizou při výběru vhodné lokality pro podnikatelský záměr i pro rozhodnutí pokračovat v rodinné tradici výroby obráběcích strojů.² Firma vybudovaná v západním katastru obce Čelákovice (okres Praha-východ) čítala ve svém počátku na pozemku velkém 300 m² pouze dílnu a správní budovu. Provoz zajišťovalo šest zaměstnanců, výroba byla soustředěna na konstrukci vrtaček, ručních lisů, nůžek na plech a na vývoj soustruhů. Poptávku po obráběcích strojích v Rakousku-Uhersku pokrýval do přelomu 19. a 20. století především import z Německa, menšinová domácí výroba pocházela ze stabilizovaných podniků všeobecného strojírenství. Základní potřeba obráběcích strojů už tedy byla na začátku 20. století v domácím průmyslu pokryta. Začínající strojírna musely svůj zájem soustředit především na výrobu pro nově zakládané firmy, tuto klientelu cíleně vyhledávat a oslovovat. Primární otázkou pro rozvíjející se podnik proto byla stabilizace výrobní značky a poptávka klientely. Všechny šest zaměstnanců mělo zároveň s výrobou na starost i nabídku a prodej.

Zvrat v poptávce po obráběcích strojích, konkrétně po strojích na třískové obrábění, nastal v souvislosti s hospodářskými změnami ve společnosti po vzniku Československé republiky: „Výdělek, společenské postavení, pohodlí, přepych, nízké číslice úmrtnosti, pohotovost všech duševních a fyzických pomůcek, možnost utratit čas dobrým i zlým způsobem...“³ S novou érou a chutí utrácet výrazně stoupl počet nově zakládaných strojíren přesného strojírenství (časoměrná technika), spotřebního strojírenství a dopravního strojírenství. Všechny tyto podniky samozřejmě nebyly schopny výroby bez přesných obráběcích strojů a Josef Volman na tyto požadavky hbitě reagoval. Produkce strojírna byla rozšířena o trhmem žádané stroje i příslušné nástroje. Díky několikaletné zkušenosti s výrobou obráběcích strojů a vlast-

ní slévárně se podnikateli podařilo stáhnout cenu obráběcích strojů při zachování vysoké kvality na takovou výši, že zcela ovládl domácí trh.

Obdobná situace nastala ve 30. letech 20. století v souvislosti se sníženou poptávkou po obráběcích strojích poháněných transmisí od jednoho elektromotoru. Opět následovala restrukturalizace výrobního programu a s ní výroba elektrických vrtaček, soustruhů s přímým pohonem, hoblovačích strojů a speciálních nástrojů. Léta hospodářské krize (1931–1933) tedy firma přečkala postupnou modernizací a konstrukčním vývojem a částečnou stagnací prodeje vynahradila hned následující léta, kdy se začalo především Německo chystat na II. světovou válku. V předválečných letech výrazně stoupl export speciálních soustruhů, největšími odběrateli bylo již zmíněné Německo a Rusko. V roce 1936 se J. Volmanovi podařilo v dražbě koupit i se strojním zařízením a pozemky téměř zruinovaný rodinný podnik *F. Volman, továrna na obráběcí stroje a slévárna* v Žebráku. Objekty i výrobní program modernizoval dle zkušeností z Čelákovic, a ačkoliv centrálním podnikem byl ustanoven právě čelákovický areál, i v Žebráku investoval do samostatného konstrukčního oddělení. Dle původní specializace zachoval rozdělení výrobního programu na výrobu vrtaček, univerzálních frézek a jednoduchých obráběcích strojů v Žebráku a soustruhů (produkčních, nástrojářských, na obrábění lehkých kovů diamantem, atd.) a specializovaných strojů (honovaček, optických soustruhů, strojů na čištění a upichování žárnic) v Čelákovicích. Oba závody měly také vlastní slévárnu a specializovaný výuční program s následnou možností mistrovských kurzů a zkoušek.

Poměrně zajímavou kapitolou v historii firmy je období II. světové války pod správou německé firmy na obráběcí stroje *Pittler*.⁴ Konstrukce soustruhů pod značkou Volman byla ukončena v roce

Obr. 2. Čelákovice (okres Praha-východ), J. Volman, *Továrna na obráběcí stroje, jubilejní hala, současný stav*. (Foto Květa Jordánová, 2012).

Obr. 3. Čelákovice (okres Praha-východ), J. Volman, *Továrna na obráběcí stroje, jubilejní hala, interiér*. (Foto Květa Jordánová, 2012).

1942 a výroba se soustředila na zbrojní průmysl a nově na vývoj strojů na ozubená kola. Mimořádným válečným úkolem byla například výroba šablon pro detaily letadel ARADO⁵ a tajná výroba detailů pro vývoj cyklotronu. Postoj firmy k německé správě a válečné výrobě asi nejlépe vystihne citace pamětníka⁶ těchto událostí: „velké zásluhy na tom, že tento výzkum ani u nás stále nikam nevedl, měl šéfkonstruktor Antonín Růžička a bývalé vedení podniku...“ Souběžně se zbrojní výrobou fungovalo v Čelákovicích tajné oddělení, soustředící se na plán poválečné výroby,

■ Poznámky

2 V roce 1871 byla v Žebráku založena Františkem Volmanem (otec J. Volmana) zámečnická dílna. Po několika letech poměrně úspěšného provozu byl výrobní program změněn na výrobu vrtaček, malých soustruhů a frézek a v obchodním rejstříku firma figurovala jako F. Volman, továrna obráběcích strojů a slévárna v Žebráku.

3 WAGNER, Otto, *Die Großstadt, Wien, 1911, Styl V*, roč. 1913, s. 177. Bez ISSN.

4 Více in : *The Story of Wilhelm von Pittler*. Dostupný z [www: http://treadleit.info/Pittler%20history](http://treadleit.info/Pittler%20history) [cit. 2012-08-30].

5 Arado Flugzeugwerke byl německý výrobce letadel, založený jako pobočka továrny společnosti Flugzeugbau Friedrichshafen. více: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Arado> [cit. 2012-08-30].

6 Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 19, 1974, paměti Ant. Heřmana, stránky nečíslovány.

4

vývoj nouzových vysílaček atd. Součástí válečných „aktivit“ čelákovického podnikatele bylo údajně i uschování a ochrana části archívu T. G. Masaryka. Poválečné plány firmy zmařilo jako v mnoha jiných případech znárodnění, které už ale probíhalo bez přítomnosti členů rodiny Volmanů. Josef Volman zemřel po vážné chorobě v roce 1943, jeho dcera, jediný dědic majetku, emigrovala. Firma sice prosperovala i nadále, nyní ale pod hlavičkou TOS, *továrna obráběcích strojů Čelákovice*.

Neméně zajímavý je stavebně-technický přerod dílny o 6 zaměstnancích na moderní průmyslový areál s vlastní chemickou laboratoří, zkušebnou a záložnou, čítající 2 500 zaměstnanců (v průběhu pouhých 25 let).

Stavebně-technický vývoj areálu probíhal do zavedení národní správy ve třech etapách.⁷ První etapou je výstavba v letech 1910–1911, kdy byla vystavěna dílna, správní budova a později slévárna. Zahájení výroby začínalo v poměrně primitivních podmínkách. Odlitky byly formovány ručně, tekutý kov byl přenášen v jednoduchých nádobách, zkouška kvality odlitků probíhala pouze na základě zkušeností mistra podle lomu, tvrdosti a odjiskření. Přeprava veškerého materiálu i strojů probíhala na dřevěných vozících bez jeřábu, chybělo konstrukční oddělení i modelárna (stroje se vyráběly dle ceníků a prospektů konkurence). Obráběcí stroje poháněla lokomobila nebo sám pracovník.

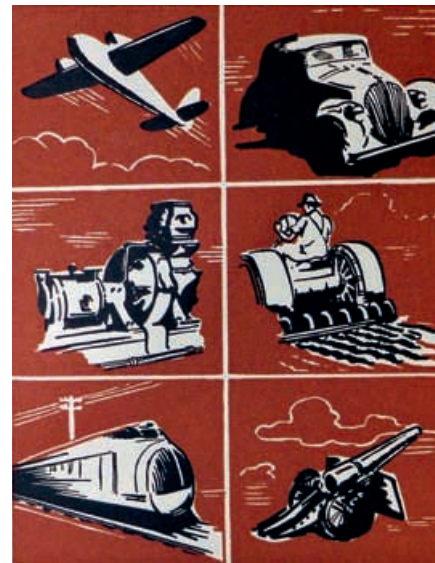
Druhá stavební fáze, nezbytná modernizace závodu, je spojena s rozvojem firmy po rozpadu Rakouska-Uherska. Závod se rozrůstá o samostatnou kotelnu, kovárnu, modelárnu, sklady materiálu a modelů. Zavedena je vnitropodniková

doprava výrobků mezi jednotlivými výrobními sektory po kolejnicích. Počet zaměstnanců se zvýšil na 250.

Poslední modernizace strojírný proběhla z větší části v předválečných letech, k jejímu dokončení došlo ale až v roce 1942 dostavbou tzv. Volmanovky. Objekty disponují kvalitním architektonickým zpracováním a i přes nepřetržitou výrobu kompletně dochovaným rostlým urbanistickým řešením z období poslední modernizace v letech 1935–1942. Areál vystavěný mezi ulicemi Na Stráni a Stankovského čítá částečně dochovanou slévárenskou jednotku, objekt kovárny, mechanických dílen, montáže, kalírny, trafostanice a pomocných objektů (sklady, kůlny, garáže), dochována je i správní budova, jejíž součástí bylo celé konstrukční oddělení a vila majitele.⁸ V současné době je areál bez jednotného využití, část především pomocných objektů je využita ke skladovým účelům, správní budova slouží jako sídlo firmy TOHOZ s. r. o., funkcionalistická vila a přilehlá zahrada prochází nákladnou rekonstrukcí. Výroba obráběcích strojů pod značkou TOS probíhá v areálu vystavěném až po znárodnění, který se nachází na protější straně komunikace.

Z hlediska architektury i dochovaných provozních detailů je nejzajímavějším objektem tzv. „jubilejní hala“, orientovaná průčelím do hlavní příjezdové komunikace. Její výstavba byla iniciovaná za rozmachu firmy v předválečných letech při racionalizaci výroby a modernizaci výrobního programu.

Trojpodlažní interiér s převýšenou centrální částí je logicky členěný dle posloupnosti výrobního procesu. Postranní křídla sloužila k třískovému obrá-

5

Obr. 4. Čelákovice (okres Praha-východ), soustruh vyrobený firmou J. Volman, *Továrna na obráběcí stroje v letech 1935–1940, součást nynější administrativní budovy*.

Obr. 5. Ukázka reklamního materiálu firmy. Zdroj: *Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 17A, 1910–1940 J. Volman, Werkzeugmaschinenfabrik in Tschelakowitz bei Prag*.

bění odlitků, centrální k montáži strojů. Součástí haly byl i prostor vymezený pro lakýrny, sklad nářadí, výdejna nástrojů či vyvýšená kabina mistra. Kompletně dochovaná je nýtovaná nosná konstrukce i jeřábová dráha. Zajímavými technickými detaily jsou například kotvy jeřábů s logem Volmanovy strojírný, částečně dochovaná postranní okna na východní a západní straně ze speciálních skleněných vlysů, podhledy z litého šňůrkového skla (zamezení dopadu přímých slunečních paprsků na pracovní plochy) nebo ventilace (vzdušné agregáty poháněné elektromotorem, filtrace a chlazení vzduchu přes vodní clonu). Podlahu centrální části haly tvoří dehtované dřevěné špačky z tvrdého dřeva, zamezující šíření otřesů způ-

■ Poznámky

7 Po znárodnění byla výstavba soustředěna na pozemek, nacházející se mezi ulicemi Hlavní a Stankovského. V této výstavbě dosud probíhá výroba obráběcích strojů (Slovácké strojírný, a. s. Závod 8 – TOS Čelákovice).

8 Vila je kulturní památkou, více in LUKÉŠ, Zdeněk, *Smutný osud Volmanovy vily*. Dostupný z [www: http://neviditelnypes.lidovky.cz/architektura-smutny-osud-volmanovy-vily-f1w-/p_architekt.asp?c=A100829_232444_p_architekt_wag](http://neviditelnypes.lidovky.cz/architektura-smutny-osud-volmanovy-vily-f1w-/p_architekt.asp?c=A100829_232444_p_architekt_wag) [cit. 2012-08-30].

Obr. 6. Čelákovice (okres Praha-východ), Správní sídlo firmy a obytný dům J. Volmana, stav 30. léta 20. století. Zdroj: Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 17A, 1910–1940 J. Volman, Wergzeugmaschinenfabrik in Tschelakowitz bei Prag.

Obr. 7. Čelákovice (okres Praha-východ), Správní sídlo firmy a obytný dům J. Volmana, současný stav. (Foto Květa Jordánová, 2012).

sobených pohybem obráběcích strojů. Rozloha haly i s přístavky kancelářů a sociálního zázemí pro zaměstnance je 4 200 m². Nosnost jeřábové konstrukce v letech výstavby činila 5,5 tuny.

Na úspěchu firmy a jejím kontinuálním rozvoji mají zřejmě svůj podíl i Volmanovy zkušenosti s podnikáním v Americe.⁹ Při výstavbě podniku, specifikaci výrobního programu i samotné výrobě je nepřehlédnutelná racionalizace výrobních postupů a snaha o vybudování soběstačného podniku od konstrukčního oddělení po jeho nabídku, propagaci a prodej. Nedílnou součástí jeho podnikatelských aktivit byla i péče o zaměstnance a rozvoj oblasti. Průmyslový areál spolu s přilehlou zástavbou řadových domků pro zaměstnance firmy, úřednickou vilou čtvrtí a reprezentativní funkcionalistickou vilou (bývalé sídlo firmy a dům majitele), tvoří celou západní část obce. Přínos zdařilého podnikatelského záměru pro území je znatelný i ve vyspělé dopravní infrastruktuře a v přítomnosti volnočasových center, jejichž výstavba byla nejen z podnětu J. Volmana vyvolaná, ale dokonce z výnosu firmy i hrazena (sportovní stadion, park, učiliště).

Strojírny v současné době tvoří v České republice jeden z nejrozsáhlejších fondů dochované industriální architektury a z hlediska památkové péče i jeden z nejproblematictějších. Situace je o to palčivější, že mnohé z těchto výrobních areálů, které v minulých letech výrazně ovlivnily hospodářský vývoj republiky, představují typově zajímavý příklad nebo ojedinělé urbanistické řešení provozu, které v současné době, stejně jako historický areál podniku *J. Volman – továrna na obráběcí stroje*, „bojují“ o svou další existenci. Pomineme-li otázku v úvodu zmiňované, především u industriální architektury trisťní preference vnější architektonické formy při výběru objektů, u kterých bude žádáno o vstup, vyvstává v souvislosti s činným provozem pro odborného pracovníka další komplikace v podobě stanovení a hierarchie hodnot. Ty je v případě stávající výroby potřeba definovat při návrhu na prohlášení objektu za kulturní památku takovým způsobem, aby nebyla ohrožena kontinuální výroba v objektu, která

6

7

sama o sobě taktéž hodnotu představuje. U halové zástavby je hlavním nositelem stavebně-technické a v mnoha případech i architektonické či umělecké hodnoty nosná konstrukce, obvodové zdvoje je výplní v pravém slova smyslu... Důsledkem neschopnosti rozdělit tyto dva „stavbytvorné“ termíny při prohlášení objektu za kulturní památku, je omezení výroby v objektu a přihlížení devastaci haly, která mohla i nadále sloužit svému účelu. V opačném případě jsou nesmyslně vynakládány finanční výdaje do údržby vnějšího pláště stavby, který výše uvedené hodnoty postrádá, na úkor podpory např. tradičního výrobního programu. Východiskem z této situace je především změna přístupu k tomuto stavebně-technickému fondu, podmíněná podrobným terénním a archivním výzkumem,¹⁰ na jehož základě by byl shromážděn srovnávací materiál a stanoveny priority při výběru objektů a formulacích návrhů. V souvislosti s ochranou činných výrobních objektů vyvstává také otázka dosud chybějící odborné metodiky.

Prameny:

- 1/ Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 17A, 1910–1940 J. Volman, Wergzeugmaschinenfabrik in Tschelakowitz bei Prag.
- 2/ Státní oblastní archiv v Praze, fond TOS Čelákovice, k. č. 9, i. č. 19, 1974, paměti Ant. Heřmana.
- 3/ Soukromý archiv Tomáše Krejčara, fa TOHOZ s. r. o. Čelákovice.
- 4/ Konzultace v Slovácké strojírny, a. s. Závod 8 – TOS Čelákovice.

■ Poznámky

⁹ Josef Volman odcestoval do Ameriky ihned po vyučení v otcově firmě. V Americe nejen studoval (chemie, strojírenství), ale také podnikal. Archivní prameny (viz prameny) bohužel neuvádějí, v jaké oblasti. Do Ameriky se opakovaně vracel i během let 1910–1940.

¹⁰ Terénní a archivní výzkum, z jehož výsledků byl článek sepsán, je financován z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.